

הרב ד"ר אשר רייכיל (ניריווק)

ההיסטוריון החרדי

כל היסטוריון בבואו לרשום את דברי-הימים שומה עליו לבחור לו עמדה ונקודת-השקפה קבועה. ר' יצחק הלוי הדגיש דבר זה ותבע מחוקרי ההיסטוריה היהודית שלא להתעלם מן היחס הנכון אשר בתהליכים ההיסטוריים.

הופעתו של הלוי הטביעה חותם עמוק על תולדות היהדות התורתית בדור האחרון. בשלמותו הרוחנית ובכשרונותיו המזהירים פעל גדולות להרמת קרן חכמת ישראל עליפי השקפת היהדות החרדית, עם מפעלי-חייו הגדול, ספרי „דורות הראשונים“ ספרים אלו חדורים רוח לחימה ובהם מגן בעוז על השקפת היהדות המסורתית, בכל הנוגע לתקופת המקרא, התלמוד וזמן הגאונים.

מלבד פעלו העצום בתחום ההיסטוריה נתגלה הלוי גם כמנהיג דינמי של היהדות החרדית וכאחד ממניחי היסוד ומעצבי דמותה של אגודת ישראל.

ר' יצחק הלוי נולד בשנת תר"ח באיווניץ, מחוז מינסק, רוסיה. מצד אביו התייחס למשפחת רבי שמואל בן אביגדור (שנפטר בשנת תקצ"א), שנתפרסם כראש-בית-דין אחרון של וילנה. מצד אמו היה נכדו של רבי מרדכי אליעזר קובנר, שהערותיו למסכת שבת נדפסו בהוצאת ש"ס וילנה בשנת תרמ"ה.

בן חמש-עשרה שנה היה כאשר עברה משפחתו לגור בוילנה. בנערותו כבר יצא לו שם של עילוי מופלא, והיה חביב מאד על הגאון רבי יוסף דובר סולובייצק מבריסק. בעודו עולימיים כבר עשה רושם רב בחוגים הרבניים. בהיותו בן עשרים ושתים נמנה בין מנהיגי הישיבה הנודעת לתהילה בוולוז'ין. לאחר מכן זכה לכבוד מיוחד כאשר נתמנה לנבאי ראשון של הישיבה, מישרה שהיתה שווה בערכה למישרת חבר ועד היועצים. רק ארבעה זכו להחזיק במישרה רמה זו.

קמב

הלוי־ראה בסגירת השיבה בוולוז'ין על־ידי־ממשלת־רוסיה תוצאה ישירה מתכניהם ונכליהם של המשכילים ומכאן־כנראה נובעת מרירותו היתירה נגד מנהיגיה השכלה, שבאה לידי ביטוי נמרץ בכתביו. ^{הוא קיים יחס־ידידות הדוקים עם האישים הרבניים החשובים ביותר ברוסיה, והם הרבו להתייעץ עמו, בעניני הציבור, כל אימת שעמדו בפני בעיות קשות וחמורות, תלו־ענינם, בהלוי ובקשוהו לנקוט באמצעים המתאימים, להגנת התורה. זה לא היה יחס־שואה} כאשר התחיל להופיע, עתון חרדי בתחילת־שנות השבעים, היה הלוי בין ראשוני הפעילים בענין זה. הוא השתתף ב"הלבנון", שהופיע במיינץ, ופירסם בו מאמרים נמרצים, אשר תרמו צבות להרמת קרן היהדות החרדית ולביצור עמדתה. הם גם הוסיפו רבות ליוקרתו האישית של הלוי, כפי שמעיד עורך "הלבנון" יחיאל בריל, אשר באחרית־דבר לאחר ממארי הלוי ציין בדאבון־לב, כי מחברו של המאמר לא הירשה לו לגלות את זהותו, אם כי לפי דעתו הנהו אחד האישים המפורסמים, אשר בו ממוזנים באופן מצוי תורה, ידיעה, אמונה וחכמה".

בעקבות כשלונו בעסקיו נאלץ הלוי לעזוב את רוסיה בשנת תרנ"ה. ברם, עובדה זו הביאה, לו ברכה במשך מסעותיו על־פני ארצות אירופה, הכין וערך את הכרכים ב' וג' של "דורות הראשונים". כרך ג' נדפס בשנת תרנ"ז בסיועו של הרב הראשי בפאריס, רבי צדוק הכהן, ובסיוע אגודת "כל ישראל חברים" שבצרפת, ואילו כרך ב' נדפס בסיוע הברון וילהלם קרל פון־רוטשילד בפרנקפורט. יש לציין שחיבוריו על דברי־מי־ישראל נתפרסמו לפי סדר הפוך — תחילה על תקופת הגאונים ואחר־כך על תקופת התלמוד והמקרא.

נדונו של הלוי הגיעו לקצם כאשר נתמנה בשנת תרס"ב לרב בבית־מדרש בעיר המבורג. כהונה זו נתנה לוא את האפשרות להקדיש את מיטב זמנו לחקר דברי־הימים וגם למלא את תפקידו המוטל עליו בעניני הקהילה. ^{במכתבו אל הד"ר קנטור, עורך כתבי־העת, קבן עמ"ק בשנת תרמ"ז, גלה הלוי את כוונתו לחקור את דברי־מס ישראל ולבחון מחדש את גישתם של המלומדים העוסקים בנושא זה, מתוך מגמה להגן על השקפת היהדות המסורתית באמצעים מחקריים וספרותיים ולהלחם נגד ספרות ה"השכלה" ברוסיה נגד המלומדים היהודים}

אקמ"א

בגרמניה של אותם ימים, אשר אלה כמו אלה נחשבו בעיניו כגורמים הרוסיים ומתעים. הוא היה נדהם ומזועזע לנוכח חדירתם העמוקה של ה"משכילים" הרוסיים לתוך החיים היהודיים, כשהם הולכים בעקבות המלומדים הגרמניים ומזייפים את דברייהם, כדי ללכוד את הנוער ברשתם.

הלוי הפך את ענין ההגנה על חכמת היהדות המסורתית לשליחות-הקודש של חייו. בעקבות הופעת הכרך הראשון של "דורות הראשונים" כתב אל הרב שלמה ברויאר מפרנקפורט, כי הוא רואה במפעלו צעד להחזרת הוד הקדושה שבכתבת דברי ימי ישראל. הוא המשיך לשקוד על משימה זו במסירות והתלהבות, הן במאמריו שנדפסו והן בחליפת מכתביו עם גדולי הדור.

ההיסטוריון זאב יעבץ (1) בדברו על שיטת כתיבתו של הלוי, הביע את דעתו, כי כותבי ההיסטוריה כדוגמת גרץ אינם ניגשים אל חקר דבריי-מישראל בראת-הכבוד הראויה כלפי היסודות המקודשים של המסורת. כאשר מקור היסטורי מסויים היה מנוגד להשקפה המסורתית המקובלת, נקל לשער לאיזה צד נטו חוקרים יהודיים אלה. הם העדיפו להתאים את תולדות ישראל למסגרת הביקורת היתירה ולהשקפות הרווחות אז, מאשר לבנות מחדש את בנין ההיסטוריה על יסודותיה המקוריים ובגבולות פנימיותה הרוחניות.

כמו כן ציין ד"ר אליאש (2) כי כותבי ההיסטוריה יהודיים במאה התשע-עשרה ביססו את השקפותיהם על הדעות הפילוסופיות שרווחו בזמנם, עד שבא הלוי ויצא במלחמה נמרצת נגד הגישה הזאת אל ההיסטוריה היהודית. הוא ראה בהתגבשות התורה שבעל-פה תהליך היסטורי אחיד, וזה דורש לדעתו גישה מיוחדת.

בניגוד להשקפת ההיסטוריונים היהודים של זמנו הדגיש הלוי את התפקיד החיוני שמלאו הסבוראים והגאונים, בשמירת ומסירת התורה שבעל-פה. עצם כוחה החיוני של התורה שבעל-פה המסוכמת ומושלמת על-ידי עורכי התלמוד, עורר והמריץ את הלוי להתחיל את כתיבת דברי ימי ישראל בסדר-זמנים הפוך, דהיינו עם שלהי תקופת התלמוד.

בתחום ההיסטוריה לא היה הלוי הראשון אשר הגן בעוז ובבלי פשרות על השקפת היהדות המסורתית. הרב שמשון רפאל הירש (תקס"ח - תרמ"ט) נודע כלוחם עז ושנון נגד גרץ, פרנקל ואחרים.

קמד

ספר אחר המגן על קדושת התורה שבעל-פה הופיע בשנת תרכ"א בפרנקפורט, כתוב בידי הרב צבי בנימין אויערבך, בשם "הצפה על דרכי המשנה". ספר אחר, יותר מאוחר, שהופיע בשנות תרס"ז-תר"ע בשני כרכים, הוא "דור ישרים" להרב יהודה ליפשיץ, שהשתדל במיוחד להפריך את דעותיו של ווייס על תקופת המקרא ועל התורה שבעל-פה. ברם, הלוי נחשב כאחד החוקרים החשובים והראשונים במעלה בין מגיני המסורת בשטח זבויימי-ישראל.

הוא ציג התקפותיו כונן בעיקה נגד ההיסטוריונים, הידועים כמו זכריה פרנקל, אברהם גייגר, היינריך גרץ, א. ה. ווייס, וולהויזן ועוד. הלוי ציין גם בספרו המאוחר יותר (3), שהוא המשך בשיטת ההפרכה נגד דובריה הבולטים של ספרות זו, בדיוק כפי שעשה זאת בספריו הקודמים (4).

באחד ממכתביו אל הרב אברהם יצחק הכהן קוק (5) מגדיר הלוי את שיטתו בכתבת ההיסטוריה הישראלית כהשתדלות רצינית להבין את החומר בצורה אובייקטיבית, יותר מאשר "גישה חדשה" לעצם הענין. הלוי גם גילה במכתב זה את העקרון היסודי אשר הדריכו כל אימת שההיסטוריון נתקל בענין השנוי בכמה וכמה בעיות, עליו לחתור ולמצוא את המפתח הכללי שיפתור את כל הבעיות בבת-אחת, יותר מאשר להשיב על כל פרט לחוד, הלוי הורה על נקודת-השקפה דומה ביחס להבנה הנכונה של התלמוד (6).

במיוחד לגבי חקר התורה שבעל-פה הדגיש הלוי את הצורך להשתמש בשיטה האינדוקטיבית, תוך ניתוח זהיר של חומר המקורות, בניגוד לשיטה הדדוקטיבית (המסתמכת על היקשים) הרווחת בין ההיסטוריונים (7): שיטתו של הלוי, להכליל את המקורות הראשונים בתוך הטכסט, היתה שונה מאד מהשיטה הכללית הנהוגה בזמנו, להזכיר רק מראי-מקומות, שלפי דברי הלוי לא-תמיד היה בהם כדי לסייע לטענות שנתעוררו בטכסט.

לגבי הלוי היו המקורות ההלכיים שבתלמוד (8) נקודת-המוצא להבנת התקופות של המקרא ושל הזמן לאחר חורבן הבית הראשון. מאידך גיסא נהג זהירות והסתייגות כלפי המקורות האגדיים שבתלמוד, והתנגד להשקפתו של רבי אברהם יצחק הכהן קוק, אשר בחליפת המכתבים שלו עם הלוי (9) הגן על האגדה והדגיש את שני המקורות בחיי היהדות, את ההלכה והאגדה כאחד (10).

כוחו המיוחד של הלוי-התבטא בכך, ששליטתו על המקורות

קמה

היהודיים התמזגה עם כשרונו לחדור לתוך המקורות הראשוניים הרומאים והיוניים. לגבי זידו יש למסורת היהודית יסוד איתן ומוצק, אשר צריך למצוא את מקומו על זירת העובדה ההיסטורית. הוא עסק באריכות בזה, לפשר ולהכריע בין המקורות התלמודיים לבין יוספוס וגם לבין היסטוריונים יוניים ורומאים (11). הוא הביא בהרחבה מדבריהם של הספרים שעליהם מתח ביקורת, וערך השוואה יסודית בינם ובין המקורות הראשוניים.

בחינה אחרת בשיטתו ההיסטורית הבהיר הלוי באחד ממכתביו אל מלומד אחד (12), ששאלהו בנוגע ליחסו כלפי ענין מסויים. הוא ציין שספריו לא נכתבו בהתאם לסדר זמנם של אישים; ספריו מיועדים בעיקר לתאר את תולדות העם היהודי וזרמיו העיקריים, שבהם זרמו האישים והמאורעות.

כתבי הלוי מתרכזים במיוחד על המחקר הביקורתי והפולמוסי בנושאים שונים, וכך על הבהרה יסודית של עצם הענין הנדון, והכל מתוך נקודת-מבטו של מלומד הנאמן ללא-סייג לתלמוד. יתכן ששיטתו הפילוסופית המכוונת לתכלית מסויימת נגעה בלבו והקיפה את כל אישיותו עד כדי כך, שלא היה מסוגל לכתוב באופן אחר.

כרכי „דורות הראשונים“ לא נודעו לקהל הרחב, כי אם יותר לחוגי המלומדים. מעריצו, רבי אהרן היימן, שהסתמך תמיד על הלוי בספרו האנציקלופדי „תולדות תנאים ואמוראים“, העיר על כך, שהחומר המוגש עליידי הלוי אינו קל להבנה ואינו שווה לכל נפש. אפשר שזו אחת הסיבות לכך ששמו ודעותיו של הלוי לא קנו להם מהלכים בקרב הקהל הרחב.

הלוי סח פעם לרבי יעקב רוזנהיים (13), שהוא רגיל להכין את כתב-היד לספרו בשעות היום, כשהוא מתייחס אל המקורות על סמך זכרונו, ובערב הוא נוהג לבדוק את הכתוב ולהשוותו עם נוסח המקור. ר"י רוזנהיים ציין, כי השכלתו הנדירה של הלוי וידיעותיו העצומות איפשרו יצירת ספרים כאלה, המעידים על רוח-יוצר מיוחד במינו.

שטרק (14) העיר כי „בפולמוסו היותר מדי חריף נגד ה. גרץ, פרינקל ונגד ווייס, היה הלוי פעמים רבות צודק בעקרו — — — יש לו חסידים ויריבים נלהבים באופן שווה“.

זאב יעבץ נמנה גם הוא על מעריציו של הלוי. במכתב אחד אל הלוי הוא מבטא את צערו על כך, שכבר אינו יכול להכליל את

קמו

תרומותיו של הלוי בשטח תולדות ישראל באותם הכרכים של ספריו שכבר יצאו לאור (15). במבוא לכרך הששי שלו ספרו „תולדות ישראל“, שנכתב בתמוז תרס"ה, משבח יעבץ את הגנתו הנמרצת של הלוי על השקפת היהדות המסורתית. החל מהכרך הששי, המקיף את זמנו של רבן יוחנן בן זכאי, עד לכרך העשירי, המכיל את תקופת הגאונים, מרבה יעבץ להתייחס ל„דורות הראשונים“ בהערותיו בשולי הגליון. כמו כן גמר יעבץ את ההלל על הלוי במאמרו שהופיע ב„שנתון החברה הספרותית-יהודית“ (16), שבו הוא בא לכלל מסקנה, כי הגילויים ההיסטוריים שנתחדשו על-ידי הלוי מהווים כשלעצמם מאורע היסטורי חשוב.

מעניין שגישתו הפולמוסית של הלוי ביחס לויכוח על הצדוקים שבו הוא דן בכרך א' חלק ג' של „דורות הראשונים“, נקלטה ונתקבלה אצל כותבי תולדות ישראל בזמננו. כך, למשל, המובאה הבאה מספרו של ליאו טרפ „אמונת נצח העם הנצחי“, יכולה היתה להיות לקוחה מתוך „דורות הראשונים“ – „הצדוקים היו מתבוללים ונכנעו לחלוטין להשפעות יוניות. לפי השקפתם היהדות צריכה להיות עשויה לפי תבנית יונית“ (17).

כאן ראוי לצטט את הערותיו של מאיר וקסמן לגבי הלוי (18): „הלוי תיקן, בסדרה הארוכה של הויכוח שלו, מספר רב של פרטים היסטוריים בספריהם של מלומדים קודמים... הקיצוניות שלו יכולה לשמש מעצור נגד השקפות של מלומדים הפונים אל הכיוון הנגדי והמשתדלים להפחית עד למינימום את כוחה של שלשלת המסורת בהיסטוריה היהודית, בזה שהם מציגים את התורה שבעל-פה המורכבת ביותר כתוצאה של ענין שבמקרה ושל מדרגה בלתי ממשית. אין לכתוב היסטוריה בצורה חדשה על הנושא המפוצל הזה בנוגע לתורה שבעל-פה בלי לקחת בחשבון את ספרו של הלוי“.

זמן קצר לאחר שהגיע הלוי לגרמניה, התרכז סביבו חוג של מלומדים רבניים צעירים, שכינו את עצמם בשם „החברה הספרותית-היהודית“, שאחת ממטרותיה היתה להוציא שנתון (החל משנת תרס"ג) וספרי מחקר אחרים. השקפותיו של הלוי מצאו פרסום בחוברות אלו.

במשך שנותיו הראשונות בגרמניה לקח הלוי חלק פעיל במאורעות הזמן הנוגעים לענייני דת וקהילה, שהתרחשו ברוסיה ובגרמניה, וכן בארץ ישראל. הוא היה ער ותוסס וחש קירבה נפשית

קמז.

לעניינים כגון ייסוד שבועון דתי ברוסיה, או מנוי רב ראשי בקונסטנטינופול.

ראויה לציון התעניינותו הרבה בכל ענייני החנוך התורני בארץ ישראל, בכוח תפקידו כחבר הוועדה הארצישראלית של ה"התאחדות הבלתי תלויה" בגרמניה, אשר רבי יעקב רוזנהיים שימש בה כסגן נשיא הוועד הפועל. הלוי קיים מגע ישיר עם חוגי הרבנים בארץ הקודש בכל הנוגע למפעל החינוכי. ההתאחדות הבלתי תלויה שימשה להלוי כראש גשר להגשמת חלום חייו, ליצירת תנועה חרדית כל-עולמית, את אגודת ישראל. (השם הזה הוצע על-ידי הלוי). לא זו בלבד שהוא היה מייסדה ומחוללה של אגודת ישראל, אלא גם יועצו הנאמן של רבי יעקב רוזנהיים, נשיאה הראשון של התנועה. הוא היה הרוח החיה בועידות שבבאד הומבורג ובקאטוביץ, אשר הובילו להתארגנותה של אגודת ישראל. היתה זו אישיותו המיוחדת של הלוי אשר זימנה סביב שולחן אחד את היהודים החרדים ממזרח וממערב של אירופה (19). בספר תולדותיו, "זכרונות" מביע ר"י רוזנהיים את הכרת טובתו ללוי על הזרם התדיר של מחשבתו הפוריה, על עידודו של המפעל החינוכי ועל התארגנותה של אגודת ישראל. זבתנועה זו היה הלוי פעיל ביותר מאחורי הקלעים עד להסתלקותו הפתאומית בכ"א איר תרע"ד.

בחייו של הלוי אנו רואים מציגה כבירה של מחשבה ופעילות הן בלמדנות והן ביראת-שמים, אשר ירושתם הרוחנית נודעת לה השפעה ברוכה ונצחית לעמנו.

ר"א הלוי והרב ד"צ הופמן
כל יהודי נאמן לתורה הנכנס לתחומה של חכמת ישראל ברוח המסורת, עליו להיות אסירתודה לנצח לשני ענקי-הרוח של זמננו, להרב יצחק אייזיק הלוי ז"ל ולהרב דוד צבי הופמן ז"ל. מאמצייהם המסורים להדגשת המקורות המקודשים של לימוד כתבי הקודש הם דוגמה מושלמת של קידוש השם. רד"צ הופמן נמנה בין חלוצי המלומדים היהודיים, אשר סתרו בעוז רוחם את "בקורת המקרא". הוא חיבר כמה ספרים חשובים ביותר בספרות המקראית והתלמודית, וכן היה מרצה בסמינר הרבנים בברלין מיסודו של הרב עזריאל הילדסהיימר ז"ל ומנהלו במשך שלושים ואחת שנה.

קמח

רבי יצחק הלוי קנה לו שם עולם בספרו הגדול „דורות הראשונים” – ספר שפתח תקופה חדשה בחקר ההיסטוריה התלמודית. באוסף של מאמרי ומכתבי הלוי הנמצאים ברשותו של מחבר המאמר הזה, מתגלים פנים מעניינים של „היחסים שבין הלוי ובין רב” הופמן.

בראש חודש אדר תרס”ז כתב הלוי אל ידידו הד”ר היימן קוטק, כי הרב הופמן בא לסוף השבוע להמבורג, בה-כיהן הלוי כרב בבית-מדרש, כדי להשתתף בחגיגת הבר-מצוה של-בן אחות אשתו. הלוי היה מלא שמחה שהאורח בילה עמו בשבת זו שעות אחדות אחרי הצהריים ובמוצאי שבת. סיפוק מיוחד נגרם להלוי בשמעו-מפי הרב הופמן כי „ספריו של הלוי פתחו תקופה חדשה בחקר ההיסטוריה היהודית (1).

באותו מכתב ציין הלוי גם, כי הרב הופמן קרא את הכרך האחרון (כרך א' חלק ג') של „דורות הראשונים” – שהופיע כשנה לפני כן, וכאשר אחר כך פרסם הרב הופמן סקירה על הספר בשבועון „יידישע פרעסע” (2), היה הלוי מלא שמחה. הוא היה משוכנע, כי איש מלבד הרב הופמן לא היה מסוגל לכתוב בצורה כזאת (3).

אמנם רי”א הלוי והרב הופמן היו חלוקים בדעותיהם לגבי עניינים אחדים. בנוגע לעריכת המשנה, למשל, היתה לשניהם השקפה מנוגדת. (4) הרב הופמן גם הכין מאמר-ביקורתי נגד דעותיו של הלוי על „הסנהדרין בכרך א' חלק ג' של „דורות הראשונים”. הלוי ציפה לתגובה מצד הרב הופמן, שכן ידע שדעותיהם חלוקות בנידון זה (5). הוא חשב איפוא גם להשיב על הערותיו של הרב הופמן באותו „שנתון” שבו עמד להופיע מאמר הביקורת של הרב הופמן. הוא גילה את סודו לידידו, הד”ר היימן קוטק (6), על-מנת שהוא ישפיע בעיניו. שכן תגובה שלו עלולה לגרום תגובה נגדית של הרב הופמן, דבר העשוי רק לגרום הנאה ליקיביהם המשותפים. בסופו של דבר החליט הלוי לכתוב את תשובתו, בעברית, ולתרגמה לגרמנית בצורת „הערת העורך” (7). שני-המאמרים הופיעו בשנתון של „החברה הספרותית-היהודית” של שנת תרס”ח (8). כשנה לאחה מכן עדיין היה הלוי משוכנע כי הדין עמו (9).

אף על פי כן העריך הלוי עד מאד את הישגיו הגדולים של הרב הופמן בחכמת היהדות. עצם תשובתו של הלוי למאמר ביקורתי חריף של הרב הופמן, גילתה באיזו מידה הוא כיבד והוקיר את אישיותו ושיעור-קומתו של הרב הופמן (10).

קמט

ה ע ר ו ת

- 1) במאמר ההקדמה לכרך הששי של ספרו „תולדות ישראל“.
- 2) „רבי יצחק אייזיק הלוי“ בספר „אישים ודמויות בחכמת ישראל“ ערוך ע"י ש. ק. מירסקי, עמ' 67-68.
- 3) כרך ר' עמ' ג, שהופיע אחרי פטירתו של הלוי.
- 4) כרך א' עמ' יד.
- 5) תמוז תרס"ה.
- 6) „זכרונות על יצחק הלוי“, „יורעאליט“ תרע"ד.
- 7) ש. פרנקל על „השנתון החדש של החברה היהודית-ספרותית“, „יורעאליט“ כרך מה, מס' 33 עמ' 12-11. (15.8.1907).
- 8) על נושא זה מתווכח הלוי עם הרב ליאופולד לנדסברג ברשימות מכתבים אחדים.
- 9) אגרות הראיה עמ' 122 זכר' ובצמ' 184 זכר'.
- 10) ש. ק. מירסקי עמ' 37-35.
- 11) „דורות הראשונים“ ח"א עמ' 593 זכר'.
- 12) ד"ר יצחק אונא, רשימת מכתב מתאריך ג' סיון תרס"ג (נוסח עברי).
- 13) קול יעקב עמ' 80.
- 14) „מבוא לתלמוד ולמדרש“ עמ' 106.
- 15) מכתב מתאריך י"ב אדר ב' תרס"ה.
- 16) „חקר היסטורי יהודי חדש ואחרים מתרעאונתו החשובים ביותר“, כרך ד, תרס"ו, עמ' 283-292.
- 17) עמ' 58-57.
- 18) „היסטוריה של ספרות ישראל“, כרך ד' עמ' 720-727.
- 19) ראה חיבורו של מחבר המאמר הזה בגליון ינואר-פברואר 1962 של „ג'וציש לייף“ תחת הכותרת „יצחק הלוי — אודיכלה של אגו“.

1) „בשיק העברת היה סה ד"ר האספמאן שי' על בר מצוה של יתום בן אחות אשתו, ולכבודו באתי אל החגיגה. הוא לא נתן לי לעזוב את החגיגה ולא פנה לשום אדם והוכרחת, לשבת כשעתיים. אחר כך הוא היה במוצאי ש"ק אצלי וישב עד שעה 11 בלילה. את ספרי קרא כבר מתחילתו ועד סופו... ושאל ממני כמה רברים. בליתו אצלי אמר לי כי עיקר הדבר שכל מה שנכתב עד עתה אינו, הוא מפני שהיה קודם הזמן (פנרפריה) ועתה אפשר לכתוב דברי הימים, הדברים האלה מפי האספמאן הגם באמת תוצאה ליותר גדול וענין גדול“.

קנ

2) "הכרך החדש של המפעל ההיסטורי – דורות הראשונים" בירחון "ישראלי – מוסף ספרותי-לידישי פרעסע", 28 מרץ 1907, עמ' 24223. הרב הופמן כתב כבר סקירות ידידותיות על שני ספריו הקודמים של הלוי בשנת 1901. בגליון של ה"איווענאלטישע מאנאט שריפט", שהופיע ב־15 באוגוסט, נתפרסמה סקירתו על כרך ג' וכתבה תחת הכותרת "מפעל שאין למעלה ממנו".

3) מכתב לקוטק מיום י"ח אייר תרס"ו: "את הארטיקעל של האפמן בה'איידישע פרעסע' כבר הביא לי גם יאקאבזאנאן וגם באמבערגער. תווא מצא חן בעיני מאד. הוא מדבר בקור רוח, אבל אני לא אביט על תהלות ותשבחות, העיקר אצלי האך הענין עצמו. וזה כתוב בטוב טעם ודעה, ואין ספק כלל שהן דברי האפמאן, כי הכותבים האחרים לא יוכלו בשום אופן לכתוב ארטיקעל בהשכל ודעת כזה".

4) יעקב הרצוג: "משנה ברכות סאה דמאי" עמ' ח' – י"ח. הרב י. יונגברג "לחקר המשנה" (ספר יובל לכבוד שמואל קלמן מירסקי, עמ' 222).

5) מכתב לקוטק מיום כ"ט חשוון תרס"ח: "ספק גורל הוא אצלי אם כדאי שאני על שמי אשיב להאפמאן וכבר אמרתי ליקירי טרם נדפס חיבורי כי על דבר הסנהדרין ילחם האפמאן עמי".

6) מכתב לקוטק מיום ה' כסלו תרס"ח: "על דבר האפמאן, הנה אני לא ראיתי את הארטיקעל שלו, ואם דבריו הם כדברי – – – אשר כתב על זה לידינו הרב ד"ר באמבערגער ש' לא יזיק כלל אם יושב לו בשנה הבאה. לעומת זה אם אשיב לו אני בעצמי ב'אזרבוך' זה עצמו. הנה בהיותו מתעקש מאד בדבר זה, אין ספק אצלי כי יכתוב ע"ז נגד זה בה'פרעסע' ואצטרך גם אני לחזור ולהשיב, והטחף של זה יהיה כי אויבנו יראו רשמחן וזה לא ארצה בשום אופן. על כן צריך לחשוב על זה היטב ואי־אפשר להחליט על זה בלי ישוב הדעת גמור".

7) מכתב לקוטק מיום כ"ז כסלו תרס"ח: "את המאמר של האפמאן קבלתי ובצדק אמר לידינו ה'ר"ר באמבערגער ש' שנחוצ' להשיב. והוא מסכים להשיב גם בשם המערכת. וכבר הכינתיו את התשובה בלשון הקודש ויהיה נדרש להעתיקה".

8) כרך ה' הערות לדברי ימי הסנהדרין" מאת ר'קטור ד"ר ד. הופמן. בבבלין, עמ' 238-239: הערות אחרות דבר, מטעם המערכת עמ' 238-244.

9) מכתב לקוטק מיום ט"ב בטבת תרס"ט: "כי האפמאן לא ירצה לתודות הוא דבר הטובן מעצמו, אבל הנני בטוח כי בסתר לבבו יודע זה גם הוא".

10) מכתב לקוטק מיום כ"ח בכסלו תרע"ג: "אם נגד האפמאן לא היה מ' שיישב והוכרחתי בעצמי לכתוב התשובה, זה הוא דבר הטובן, כי לבסל דברי האפמאן צריך ש'היה איש כמנוני".